

ДЕТЕРМІНАНТИ СТАНОВЛЕННЯ ВИПЕРЕДЖАЛЬНОЇ СТРАТЕГІЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

У статті представлено теоретичне дослідження проблеми вивчення випереджальної стратегії поведінки особистості. Виокремлено складові випереджальної стратегії поведінки особистості в ситуації життєвих змін. Розглянуто основні підходи до досліджуваної проблеми як соціально-психологічного феномена, уточнено розуміння індивідуальних стратегій поведінки та психологічної компетентності особистості. Представлено основні групи законів, які необхідно враховувати при формуванні випереджальної стратегії поведінки особистості. Джерел – 6.

Ключові слова: особистість, поведінка, випереджальна стратегія поведінки особистості, опанування, гнучкість, психологічна компетентність, копінг-поведінка.

В статье представлено теоретическое исследование проблемы изучения опережающей стратегии поведения личности. Выделены составляющие опережающей стратегии поведения личности в ситуации жизненных перемен. Рассмотрены основные подходы к исследуемой проблеме как социально-психологического феномена, уточнено понимание индивидуальных стратегий поведения и психологической компетентности личности. Представлены основные группы законов, которые необходимо учитывать при формировании опережающей стратегии поведения личности. Источников – 6.

Ключевые слова: личность, поведение, опережающая стратегия поведения личности, совладание, гибкость, психологическая компетентность.

“Я всегда могу выбрать, но я должен знать, что даже в том случае, если я ничего не выбираю, я тем самым все-таки выбираю”.

Ж. Сартр

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільства зростає роль людини та її соціально-психологічної компетентності. Адаптація до досягнення життєвого успіху базується насамперед на формуванні власної психологічної компетентності, на поєднанні життєвого досвіду та “роботою на випередження”. Саме на рівні особистості відбувається усвідомлення того, що без ґрунтовних соціально-психологічних знань і вмінь неможливо

продуктивно будувати соціальні та міжособистісні стосунки, сприймати та оцінювати інших людей, регулювати власну поведінку, здійснювати обмін думками, інформацією, впливати одне на одного. Тобто в розвитку особистості соціально-психологічні явища й механізми їх виникнення та поширення мають важливе значення. Знання та розуміння людиною своїх патернів поведінки забезпечують можливість їхньої корекції та врахування у значущій сфері взаємовідносин. Особливо це важливо в сучасному світі, оскільки буття людини перенасичене стресогенними ситуаціями, швидкими життєвими змінами, що часто спонукають людину до ірраціональної поведінкової активності.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Ще в донауковий період були спроби пояснити індивідуальні відмінності в поведінці людей різним співвідношенням рідин організму, наприклад, крові, жовчі, чорної жовчі і слизу. Гіппократ, а згодом лікарі Давніх Греції і Риму вважали, що психологічні особливості залежать від того, у якій пропорції змішані основні рідини в організмі. На цьому ґрунтувалися гуморальні (лат. humor – сік, вода) теорії, які підтримували Гіппократ, Арістотель, а згодом І. Кант та ін. Деякі положення гуморальних теорій підтвердили сучасні ендокринні дослідження, які довели, що індивідуальні відмінності у функціонуванні ендокринної системи впливають на чутливість, емоції, динаміку реактивності тощо [5].

На початку ХХ ст. сформувалася соматична (конституційна) теорія, за якою індивідуальні відмінності обумовлені будовою тіла (К. Сіро, В. Вундт, Е. Кречмер, В. Шелдон та ін.). Уже тоді дослідники передбачали зв'язок між властивостями організму та психіки. Другий етап у вивченні біологічних основ індивідуально-психологічних відмінностей пов'язаний із дослідженнями російського фізіолога І. Павлова, який розробив вчення про типи вищої нервової системи, довів, що індивідуально-психологічні відмінності зумовлені особливостями функціонування нервової системи. І. Павлов однозначно пов'язав властивості нервової системи – комбінацію сили, врівноваженості й рухливості не тільки з типом темпераменту, а й зі схильністю людини до певних психічних захворювань [2].

У 1956 р. під керівництвом Б. Теплова була організована спеціальна лабораторія для вивчення типологічних особливостей вищої нервової діяльності людини, на основі якої пізніше виникло кілька самостійних наукових колективів, які вивчали різні теоретичні і прикладні аспекти природних основ індивідуально-психологічних відмінностей [4].

Згідно теорії рис Г.Олпорта, люди мають певну схильність реагувати так чи інакше в різних ситуаціях. Риса – це схильність поводитися певним чином у широкому діапазоні ситуацій. Риси особистості є генералізованими та стійкими до змін. Вони забезпечують певну сталість відповідей на стимули та ситуації, певний характер поведінки. Риси особистості забезпечують сталі, типові особливості поведінки людини. Прихильники ситуаційної теорії, навпаки, віддають перевагу значущості ситуації. Останні дослідження все більше схиляються до взаємодії рис особистості з ситуаційними факторами [2].

К. Левін, дослідження якого ґрунтувалися на розумінні поведінки як функції особистості й ситуації, на підставі аналізу індивідуальних особливостей стратегій адаптації до зміни ситуації, визнав важливість соціального контексту як потужного стимулятора або засобу обмеження поведінки. Проведені В. Мішел у 60-х роках дослідження взаємозв'язків особистісних рис із певними поведінковими показниками виявили відсутність статистично значущих кореляцій і крос-ситуативну неузгодженість. Для розуміння й прогнозування специфічних особливостей реакцій, стверджує В. Мішел, необхідно розглядати поведінку не крізь призму особистісних рис, а шляхом аналізу когнітивної компетентності, стратегій опрацювання інформації, цілей, суб'єктивних очікувань та поведінкових стратегій, сформованих у процесі соціального навчання. Принцип суб'єктивної інтерпретації (Е. Аронсон, С. Гобфол, Р. Лазарус, К. Левін, Р. Нісбетт, Ж. Піаже, Л. Росс) стверджує важливість індивідуального досвіду, когнітивних стратегій для інтерпретації значущості ситуації та необхідних зусиль і способів адаптації [1; 5; 6].

Стереотипні моделі поведінки розглядалися в зарубіжній психології з точки зору когніцій по відношенню до пізнавальних процесів (А. Адлер, Р. Гарднер, Дж. Каган, Г. Келлі, Г. Олпорт та ін.); у вітчизняній психології у контексті цілеспрямованої діяльності (А. Байметов, Б. Вяткін, Є. Ільїн, Є. Клімов, С. Максименко, В. Мерлін, П. Паригін, В. Роменець та ін.). Окреслена проблематика була предметом наукового вивчення багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників таких, як К. Абульханова-Славська, А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, О. Асмолов, Г. Балл, Л. Виготський, М. Вебер, І. Кон, Д. Леонт'єв, С. Максименко, В. Моляко, К. Роджерс та ін. Праці названих учених мають велике значення для вивчення названої проблеми саме на загальнометодологічному рівні, оскільки уможливають цілісне осмислення того, як у контексті соціально-психологічних проблем життєвого шляху відбувається усвідомлення людиною власного майбутнього [1; 2; 4].

Основні матеріали дослідження, обґрунтування отриманих наукових результатів. У повсякденному житті ми найчастіше не очікуємо якоїсь події, доки вона не відбудеться. Після події людина часто говорить: “Я так і знав”. Цей феномен ще називають ефектом *хіндсайту* або феноменом “Я знав про це раніше”. Ефект *хіндсайту* (Hindsight bias) – це тенденція перебільшувати здатність передбачати, як все відбудеться, після того як результат події стане відомим. Його ще називають оцінкою заднім числом.

Думки людини поділяються на контрольовані (свідомі) та автоматичні (пасивні та несвідомі). Несвідоме мислення працює автоматично, інтуїтивно. Емоційні реакції людини відбуваються майже миттєво. Інтуїтивні реакції людини іноді не піддаються логічному осмисленню, проте можуть бути адаптивними. Іноді людина може досить точно пояснити причини якоїсь події, а інколи пояснення власної поведінки зовсім помилкові. Трапляється, що найбільш впливові фактори ми сприймаємо як значущі та, навпаки, незначні фактори – як дуже важливі. Також часто люди помиляються у прогнозуванні власної поведінки. У прогнозуванні власної майбутньої поведінки найкраще людині допомагає власний досвід у схожих ситуаціях. На прогнозування майбутньої поведінки також впливає прогнозування майбутніх почуттів, хоча в спокійному стані людина не може вірно оцінити свої майбутні емоції у стані збудження [2].

Базова поведінка людини – це звичайна поведінка у звичній обстановці, яка не викликає у людини стрес. Під зовнішнім проявом поведінки розуміють дії, мову, фізіологічні реакції. Під внутрішньою поведінкою розуміють звички сприйняття, емоційні та вольові звички. Про наявність внутрішньої поведінки судять, спостерігаючи за зовнішніми змінами у поведінці людини. Поведінка також класифікується на свідому та несвідому. Несвідома поведінка спонукається внутрішніми чинниками без аналізу ситуації в цілому. Поведінка також може бути як мимовільною, так і вимушеною, нормальною та девіантною.

В інтерпретаціях будь-якої ситуації людина керується власними упередженнями та часто переоцінює правильність власних переконань. В основі хибної поведінки людини лежать помилкові судження. Власні переконання можуть генерувати власні докази, допомагати у знаходженні кореляцій навіть там, де їх немає. Звідси й виникають такі феномени, як ілюзія контролю, ілюзорна кореляція та помилка обґрунтування оцінки. Дослідники атрибуції виявили, що часто люди не враховують (або перебільшують) вплив на поведінку фактора ситуації, фактор внутрішнього стану людини, а також установки людини і т. ін.. На

прогнозування власної поведінки суттєвий вплив має локус контролю. Ті, хто вважає, що вони самі вирішують власну долю мають інтернальний локус контролю, інші – екстернальний (події в житті у них зумовлені зовнішніми чинниками) [5].

З точки зору соціальної суті людини цілеспрямованість в поведінці виступає як найважливіша закономірність, властива людям. Цілепокладання як закономірність поведінки об'єктивно притаманне людині і займає основне місце у формуванні його конкретних вчинків і дій.

До свідомих мотивів поведінки відносять інтереси, переконання, бажання, які здатні керувати поведінкою людини навіть всупереч інстинкту самозбереження. На сприйняття людини впливають стереотипи, установки та упередження. Установка, як несвідома готовність людини певним чином сприймати й оцінювати людей та ситуацію має три виміри: а) когнітивний – переконання людини; б) афективний вимір – позитивні та негативні емоції, відношення до певних людей чи інформації; в) поведінковий вимір – готовність певним чином реагувати відповідно до переконань та переживань людини.

Основний набір поведінкових стереотипів формується в процесі соціалізації особистості під впливом макро- і мікросередовища, колективного та індивідуального досвіду, звичаїв і традицій. Причому, вирішальна роль тут належить зовнішнім джерелам соціального знання, а не пізнавальної активності нашого “Я”. Соціальні стереотипи відіграють величезну роль в повсякденному спілкуванні завдяки цілому ряду своїх особливостей. Вони якби зумовлюють сприйняття конкретної життєвої ситуації, оскільки ми досягаємо навколишню соціальну дійсність не прямо, а опосередковано, через призму сформованих в нашій свідомості або засвоєних ззовні соціальних стереотипів.

Соціальний стереотип “економить мислення” за рахунок знеособлення і формалізації спілкування. Ідентифікація з уже відомим зразком зумовлює стандартну реакцію, дозволяє використовувати вже знайому модель рольової поведінки, діяти автоматично. Саме з цієї причини офіційне спілкування з незнайомими і малознайомими людьми відбувається більше стереотипно. Стереотипи дуже стійкі і часто передаються у спадок, від покоління до покоління, навіть якщо далекі від реальності. І, нарешті, чим далі ми від соціального об'єкта, тим більше потрапляємо під вплив колективного досвіду і, отже, тим різкіший і грубіший соціальний стереотип.

Розвиток конкурентоспроможної особистості – це розвиток рефлексивної особистості з позитивним психологічним потенціалом, здатної організувати, планувати свою діяльність і поведінку в динамічних ситуаціях, особистості, яка володіє новим стилем

мислення, нетрадиційними підходами до розв'язання проблем, адекватним реагуванням у нестандартних ситуаціях. Психологічним фундаментом розвитку особистості майбутнього або професіонала в будь-якій галузі людської діяльності є такі базові характеристики, як особистісна спрямованість, компетентність, гнучкість.

Поняття “компетентність” охоплює знання, вміння, навички, а також способи і прийоми їхньої реалізації в діяльності, спілкуванні, розвитку (саморозвитку) особистості. Психологічною умовою розвитку компетентності є усвідомлення особистістю необхідності підвищення своєї загальнолюдської та спеціальної культури і ретельної організації спілкування як основи розвитку конкурентоспроможної особистості.

Для розвитку поведінкової гнучкості необхідне усвідомлення ролі й значення поведінкової сфери особистості в оптимізації діяльності, спілкування, свого психічного і фізичного здоров'я. Найефективнішими засобами розвитку поведінкової гнучкості є: а) навчання методам і прийомам саморегуляції; б) організація соціально-рольових тренінгів, які спрямовані на формування в учнів гнучкої рольової поведінки.

Відмінною рисою закордонних досліджень гнучкості є використання двох термінів для її визначення: *flexibility* – власне гнучкість і *variability* – “варіабельність”, багатобічність. У частині праць гнучкість визначають як здатність відмовитися від наявного способу дії на користь іншого, більш ощадливого (К. Шайє), і як швидкий, легкий перехід від одного класу предметів і явищ до іншого (С. Рубеновиць, Дж. Гілфорд). До поняття гнучкість вводять також швидкість переходу від свідомості до роботи підсвідомості (В. Кеттелл). Під гнучкістю розуміють здатність особистості адаптуватися до змін, що можуть відбутися зненацька (Л. Хаскелл). Отже, дослідники здебільшого вважають гнучкість феноменом, що залежить від особливостей ситуації, відмовляючись вивчати його психологічні механізми [1; 5].

Гнучкість – це здатність особистості адаптуватися до змін, які можуть відбутися зненацька. Розуміючи під гнучкістю особистісну властивість, Л. Хаскелл виокремлює також можливість зміни об'єкта, використовуючи його в новій ролі. Поняття гнучкості у вітчизняній психологічній літературі розглядають також у двох аспектах: як особистісну характеристику (*інтелектуальна гнучкість*) і як особливість розумової діяльності (*гнучкість мислення*). Найповнішим є визначення, яке ввела у вітчизняну психологію Н. Менчинська: гнучкість мислення виявляється у доцільному варіюванні способів дій, у легкості перебудови вже

наявних знань, у легкості переходу від однієї дії до іншої, подоланні інерції попередньої дії, у формуванні зворотних зв'язків, у свободі перебудови в створюваних відповідно образів, і висунутих гіпотез відповідно до умов завдання [3; 6].

Загальні уявлення про природу психічного фіксують здатність передбачати та враховувати фактор майбутнього в поведінці. Цю здатність вчені називають по-різному: “антиципація” (В. Вундт, Б. Ломов), “випереджальне відображення” (П. Анохін), “цілеспрямованість” (В. Вілюнас), здатність моделювати майбутнє (Н. Берштейн). Коли людина здійснює якусь дію, вона повинна передбачати (*випереджати* результат), чим ця дія закінчиться. У фізіологічному плані уявлення про випереджальне збудження І. Павлов описав як “стан “випереджальної діяльності”, тобто прагнення високоорганізованих організмів розвитку ними майбутніх актів до пристосування. Випереджальне збудження засновано на пам'яті про минулий досвід подібної поведінки в схожих умовах. Усвідомлення особистістю власного буття, передбачення та прогнозування майбутнього створює у суб'єкта стан готовності діяти певним чином, адекватним цьому усвідомленню – саме це лежить в основі *випереджальної* стратегії поведінки особистості. Адаптивна випереджальна поведінка повинна базуватися на врахуванні та передбаченні певної ситуації, власних дій та їхніх наслідків [2; 4].

Сьогодні опанувальна поведінка або копінг-поведінка (*coping behavior*) є одним з центральних понять у психології стресу та адаптації. Вона дозволяє суб'єкту забезпечувати підтримку здоров'я та благополуччя. Більшість досліджень опанувальної поведінки спрямовані на вивчення того, як люди справляються з минулими чи теперішніми ситуаціями. Випереджальне проактивне опанування (*proactive coping*) розглядається як комплекс процесів, коли люди передбачають потенційні стресори та діють заздалегідь з ціллю попередження їхнього впливу. Воно розглядається як сукупність процесів саморегуляції та опанування. Опанування орієнтовано на майбутнє, має профілактичний характер та сприяє покращенню благополуччя людини.

В основі поведінки лежать специфічні системні процеси. Поведінка цілеспрямована, вона скеровується випереджальним відображенням дійсності. Основні групи законів, які необхідно враховувати при формуванні випереджальної стратегії поведінки, – це загальні закони поведінки, закони інерційності людських систем, закони зв'язку із зовнішнім середовищем, соціально-біологічні та біопсихологічні закони. Розглянемо деякі з них [5].

Закон єдності біологічного і соціального в людині стверджує, що людина є істотою біосоціальною, хоча сутність її глибоко

соціальна. Людина в процесі практичної діяльності освоює досвід попередніх поколінь і формує таким чином свою соціальну програму поведінки, волю, ідеали, світогляд, інші особистісні якості, і тільки в результаті цього виступає як творча особистість, що володіє свідомістю і волею. Отже, поведінка людини визначається не тільки поточними обставинами, а й усім досвідом її попереднього життя.

Закон єдності свідомого і несвідомого у поведінці людини стверджує, що дії людини визначаються не тільки його мисленням, знанням і розумінням ситуації, а й несвідомими елементами психіки, які не підкоряються вольовій регуляції.

Закон зростання ентропії визначає, що ізольовані системи прагнуть мимовільно перейти з менш вірогідного стану в більш ймовірне або з більш упорядкованого в менш (при відсутності сил, що перешкоджають цьому). Тобто кожна людина повинна бути оточена увагою і зазнавати інтенсивного впливу ззовні, відсутність цього сприяє зниженню активності особистості.

Закон кумулятивного впливу зовнішніх впливів визначає, що справжньою причиною всіх поведінкових актів, зазвичай, є не яка-небудь одна подія, а цілий ряд подій. Соціальні та психічні явища відрізняються багатомірністю і багаторівністю.

Закон зростаючої варіантності поведінки визначає, що з прогресом суспільства психіка й поведінка кожної людини все більше звільняється від впливу зовнішніх умов і стає більш індивідуальною.

Закон установки свідчить, що діяльність людини, її вчинки, цілі, завдання, вибрані способи їх досягнення визначаються її установками (ціннісними орієнтирами). Через це поведінка людини не ситуативна, а представляє тенденцію.

Закон домінанти полягає в тому, що під впливом внутрішніх гормонів організму і рефлексорним впливом ззовні в нервовій системі утворюються вогнища підвищеної збудливості, одночасно гальмують інші області, що проявляється в схильності людини до певного сприйняття дійсності, способу мислення, способів дії і форм поведінки. Зі слідів минулого в поведінці людини виростають домінанти і збудження, щоб визначити майбутнє, причому в строго заданому напрямі.

Закон адаптації полягає в тому, що всі реакції, вчинки і дії людини спрямовані на запобігання, усунення зовнішніх шкідливих впливів та досягнення сприятливих умов з метою забезпечення своєї життєдіяльності.

До соціально-психологічних відносяться закони, що визначають поведінку людини в колективі, особливості впливу соціального

оточення на поведінку. Закон *визначальної* ролі *традицій* і *звичаїв* полягає в частковому або повному збереженні суспільних відносин при переході суспільства з одного стану в інший, які детермінують вплив минулого на сьогодення і майбутнє. Традиції, звичаї, звички є другою натурою людей, їх не можна скасувати наказом, що гальмують розвиток традиції, а необхідно повільно і акуратно замінювати новими. Закон *впливу соціальних норм* обґрунтовує їх як найважливіший фактор, що визначає поведінку людини [5].

Закон *рефлекторного* (відбивної) характеру діяльності визначає, що в основі діяльних актів людини лежать безумовні (природжені) і умовні (набуті) рефлекси – закономірні реакції організму на вплив зовнішнього або внутрішнього середовища.

Закон *випереджального відображення дійсності* полягає в тому, що дії людини не вільні від слідів минулого досвіду і не відбуваються поза зв'язком з перспективою, закладеної в тієї чи іншої задачі його діяльності.

Отже, уточнення наявних у галузі соціальної психології уявлень щодо індивідуальних стратегій поведінки особистості, вивчення специфіки випереджальної стратегії поведінки відкривають можливість для оптимізації наступного життєвого руху особистості.

Висновки. Отже, аналіз наукової літератури показав, що становлення життєвого світу особистості відбувається у процесі прогресивного, незворотного розвитку. Людина залежить від власного минулого, що безпосередньо впливає на сьогодення; вона залежить і від ставлення до майбутнього, від сподівань, бажань, мрій, очікувань. На поведінку людини впливає як особистий контроль (сила особистості), так і соціальний контроль (сила ситуації). Наш сьогоднішній вибір зумовлює, з якими ситуаціями ми стикнемося завтра. Ситуація по-різному впливає на різних людей. Людина сама вирішує в якій ситуації вона опиниться в майбутньому, адже кожна мить людина робить вибір, який прогнозує майбутні ситуації. Часто людина сама створює ті чи інші ситуації, сама обирає своє оточення, роботу, місце відпочинку та ін.. Отже, причинно-наслідковий зв'язок дозволяє розглядати людей як реагуючих на ситуацію так і формуючих її.

Список використаних джерел

1. Митина Л. М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л.М.Митина. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Модек, 2002. – 352 с.
2. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего / Л. А. Регуш. – СПб. : Речь, 2003. – 352 с.

3. Титаренко Т. М. Життєві домагання особистості у гендерному контексті / Т. М. Титаренко // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2004. – Т. V. – Ч. 6. – С. 276 281.
4. Физиологические механизмы психических процессов. Обзорный курс / Сост. Ф. С. Абдрашитов, Э. Н. Хисамов и др. – Уфа : БГПУ, 2002. – 64 с.
5. Циба В. Т. Системна соціальна психологія: Навчальний посібник / В. Т. Циба. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 327 с.
6. Ялтонский В. М. Современные теоретические подходы к исследованию совладающего поведения: [Электронный ресурс] / В. М. Ялтонский // Медицинская психология в России: электрон. науч. журн. – 2010. – № 1. – Режим доступа к журн. : <http://medpsy.ru>

The article presents theoretical study anticipatory behavior strategies of the individual. Pointed out in parts of anticipatory behavior strategies in the individual life situation changes. The main approaches to the research problem as a socio-psychological phenomenon refined understanding of individual behavior strategies and psychological competence of the individual. Presented by the main group of laws that must be considered when forming a strategy of anticipatory behavior of the individual. Sources – 6.

Key words: personality, behavior, passing ahead strategy of behavior of personality, controlling, flexibility, psychological competence.

Отримано: 11.02.2012 р.

УДК 159.9

В.В.Вівчарюк

Психологічні особливості дитячо– батьківських взаємин та психопрофілактика їх порушень

У статті розглядається психологічна характеристика взаємин батьків та дітей підліткового віку в умовах міжособистісного конфлікту. Ситуативні передумови конфліктної поведінки підлітка пов'язані з особливостями самої конфліктної ситуації, що полягають у труднощах морального вибору, який характеризує боротьбу мотивів і виникає у